

of students is made according to A.Maslow's characteristics as well as their comparison with the peculiarities of student's age and the process of training at a higher school; the most expressed characteristics are distinguished, such as "accepting oneself, others and nature"; "spontaneity, natural being"; "public interest; deep relations between people"; "concentration on a problem"; the structure of personality's qualities of selfactualized student's personality is worked out on the basis of the results of research work.

Key words. Selfactualization, students' selfactualization, A.Maslow's psychological characteristics of a selfactualized student's personality.

Отримано: 11.02.2012 р.

УДК 159.923 : 159.942.5

Л.В.Степаненко

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФАКТОРІВ ДИСГАРМОНІЙНИХ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ПІДЛІТКІВ

У статті представлено експериментальний аналіз психологічних факторів (п'ятифакторна модель) дисгармонійних емоційних станів підлітків (тривожність, агресивність, фрустрація, депресія, нейротизм та емоційний дискомфорт). Особлива увага приділена аналізу психологічних причин виникнення даних емоційних станів у підлітковому віці, а також іншим негативним психологічним особливостям особистості. Наприкінці статті формулюються висновки щодо необхідності розробки корекційної програми емоційної гармонізації дитини, що повинна враховувати психологічні чинники дисгармонійних емоційних станів особистості в пубертатному періоді.

Ключові слова: емоційні стани, дисгармонійні емоційні стани, п'ятифакторна модель.

В статье представлен экспериментальный анализ психологических факторов (пятифакторная модель) дисгармоничных эмоциональных состояний подростков (тревожность, агрессивность, фрустрация, депрессия, нейротизм и эмоциональный дискомфорт). Особое внимание уделено анализу психологических причин возникновения данных эмоциональных состояний в подростковом возрасте, а также другим негативным психологическим особенностям личности. В конце статьи формулируются выводы относительно необходимости разработки коррекционной программы эмоциональной гармонизации ребенка,

которая должна учитывать психологические факторы дисгармоничных эмоциональных состояний личности в пубертатном периоде.

Ключевые слова: эмоциональные состояния, дисгармонические эмоциональные состояния, пятифакторная модель.

У процесі становлення особистості підлітка розгортається складна індивідуалізована система суперечностей, яка характеризує напруженість його внутрішнього життя, осмислення ним навколишнього світу, свого місця в ньому і ставлення до оточуючих, до самого себе. Суперечності можуть загострюватися і викликати відповідні переживання, які впливають на всі сфери особистості підлітка. Вивченню цього аспекту присвячені роботи багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників: К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, В.Г.Асеєв, Д.М.Леонт'єв, Е.Еріксон, Г.С.Абрамова, В.А. Аверін, Г.С. Костюк, Ф.Райс, Х.Ремшмидт та ін.

Теза про те, що суперечності віку лежать в основі дисгармонізації особистості підлітка, стала для нас провідною у поглибленому аналізі даного етапу онтогенетичного розвитку як кризового. В подальшому ми дотримуватимемося традицій вітчизняної психології розвитку й говоритимемо про дітей 10-15 років як про підлітків.

Вивченням підліткового віку займалося чимало вчених у межах різних підходів: біогенетичного (А.Геззел, Э.Кречмер, С.Холл, М.Кле), персонологічного (Ш.Бюллер, Е.Шпрангер), психоаналізу (А.Фрейд), соціопсихоаналізу (Е.Еріксон), гештальтпсихології (К.Левін), діяльнісного (Л.С.Виготський, Л.І.Божович, І.С.Кон, Д.Б.Ельконін).

Особливе місце у вивченні підліткового періоду займає теорія Е.Шпрангера, який вважав, що внутрішній світ індивіда принципово не може бути зведений до будь-яких природних або соціальних детермінант [цит. за 6]. Теоретичні положення Е.Шпрангера були конкретизовані в роботах Ш.Бюллер. В цілому підлітковий період або фаза дорослішання в рамках біогенетичної теорії розглядається з точки зору дозрівання, розгортання, структуризації і диференціювання психічних станів.

Проблемі підліткового віку приділяли увагу і представники психоаналітичної школи. А.Фрейд характеризувала його як період внутрішнього конфлікту, психічної неврівноваженості і нестійкої поведінки. На думку психоаналітиків, явища підліткової кризи неминучі, оскільки спроби особистості інтегрувати нові сексуальні імпульси призводять до внутрішніх переворотів.

Життєвий цикл в теорії Е.Еріксона розглядається як низка послідовних стадій, кожна з яких характеризується специфічною

кризою відносно особистості з навколишнім світом, а всі разом визначають розвиток відчуття ідентичності. Конфлікти, що виникають на межі самореалізації і функціонально-рольової поведінки, за Е.Еріксоном, існують впродовж всього життя людини. Вони особливо загострюються в період криз і досягають свого апогею в підлітковому віці.

На думку К.Левіна, підліток знаходиться в положенні маргінальної особистості. Він не хоче більше належати співтовариству дітей і в той же час знає, що він ще не дорослий. Характерними рисами поведінки маргінальної особистості є емоційна нестійкість і чутливість, сором'язливість і агресивність, емоційна напруженість і конфліктні відносини з тими, хто оточує, схильність до крайніх думок і оцінок.

Отже, в зарубіжній психологічній літературі немає однозначності в розумінні підліткової кризи. З одного боку, акцент ставиться на ідеї перелому, раптових змін в ході розвитку, що спричиняють значні зміни в поведінці, образі мислення і уявленнях; з іншої – переважає розуміння кризи та дисгармонійності як психологічних порушень, що супроводжуються стражданнями, тривогами, пригніченістю, інакше кажучи, низкою труднощів невротичного характеру.

У вітчизняній психології проблему дисгармонійності підліткового віку досліджували Л.С.Виготський, Л.І.Божович, І.С.Кон, О.М.Леонтьєв, Д.І.Фельдштейн та ін.

В культурно історичній теорії кризовий вік предстает необхідним моментом розвитку, точкою діалектичного повернення, а в теорії діяльності криза, як така, відкидається. Іншими словами, для Л.С.Виготського криза і перехід – синоніми, для О.М.Леонтьєва – криза – це неблагополучний перехід.

Переходячи до аналізу підліткової кризи, необхідно відзначити, що в процесі фізичного, психічного і соціального розвитку разом з позитивними досягненнями закономірно виникають негативні утворення і специфічні психологічні труднощі.

Підлітковий етап онтогенезу відрізняється істотними і помітними генетичними змінами самосвідомості (Л.І.Божович, Т.В.Драгунова, Н.С.Лукіна, Г.А.Собієва, М.Й.Боришевський та ін.). У підлітковому віці разом із стихійною лінією розвитку самосвідомості з'являється ще одна лінія, що припускає активність самого суб'єкта. Ця лінія пов'язана з емоційними переживаннями, життєвими колізіями, які викликаються процесами усвідомлення підлітком певного ставлення до всього, що оточує його [4;5].

Слід підкреслити, що бурхливе зростання і фізіологічна перебудова організму у підлітків може стати причиною тривоги, підвищеної збудливості, депресії, відчуття незручності, болісних переживань через неспівпадання темпів зростання різних частин тіла і різкої зміни його пропорцій. Підліткові, що переживає безліч різких фізичних і фізіологічних змін, пов'язаних із статевим дозріванням, як указують дослідники, взагалі буває нелегко утримувати суб'єктивне відчуття цілісності свого "Я".

І.С. Кон розглядає відкриття підлітком свого внутрішнього світу як ціннісного психологічного перетворення віку [2]. Підліток осмислює свої емоції вже не як похідні від зовнішніх подій, а як стани свого власного "Я". Але, оскільки "Я" підлітка ще невизначено, воно нерідко переживається як смутний неспокій, тривога, відчуття внутрішньої порожнечі. Автор підкреслює, що дане перетворення є причиною багатьох негативних переживань підлітка, воно також викликає гостру потребу підлітка в спілкуванні.

М.Й.Боришевський відзначив, що у підлітка розвивається вміння володіти своїми станами, контролювати себе і певним чином організувати свою поведінку відповідно до конкретних умов спілкування [1]. С.Л.Рубінштейн, характеризуючи процес розвитку самосвідомості у підлітків, проводить його через низку ступенів – від наївного невідання відносно себе до все більш визначеної самооцінки, що іноді різко коливається [3]. У процесі розвитку самосвідомості центр уваги підлітків все більш переноситься із зовнішнього боку особистості до її внутрішнього боку, від більш менш випадкових рис – до характеру в цілому.

Таким чином, в основі дисгармонійності особистості підлітка лежать закономірні суперечності віку, які знаходять вираз в його переживаннях стосовно ставлення до себе, оточуючих тощо, тобто пубертатний період є найбільш сензитивним для формування дисгармонійних емоційних станів особистості. Виявлення основних чинників формування дисгармонійних емоційних станів в даному віці дозволить найбільш повно та глибоко окреслити загально-психологічне проблемне поле особистісної дисгармонійності.

Теоретичний аналіз дослідження дисгармонійних емоційних станів дозволив визначити внутрішні критерії виникнення цих станів у осіб підліткового віку. До проблем підліткового віку часто відносять проблеми психологічного характеру, перш за все такі, як проблеми розвитку особистості. Під даними проблемами розуміються суб'єктивні труднощі, які змінюють систему переживань, призводять до виникнення негативних емоційних станів. У багатьох дослідженнях було показано, що негативні переживання підлітків

зумовлюються неможливістю утримати суб'єктивні відчуття цілісності і стабільності свого "Я". Внутрішня нестабільність пов'язується зі ставленням підлітка до себе, до власної особистості і є характеристикою розвитку самосвідомості у цьому віці.

Мета статті: надання результатів емпіричного дослідження внутрішніх критеріїв виникнення дисгармонійних емоційних станів підлітків.

Для вивчення внутрішніх чинників використовувалися такі методики: методика самооцінки Г.М.Прихожан, розроблена як варіант відомої методики Дембо-Рубінштейна; шкали "сприйняття себе – неприйняття себе", "прийняття інших – неприйняття інших", "внутрішній контроль – зовнішній контроль" методики соціально-психологічної адаптованості, розробленої К.Роджерсом і Р.Даймондом в адаптації Т.В.Снегірьової; методика дослідження самоствавлення (МДС) С.Р.Пантілеєва; методика дослідження мотивації афіліації А.Мехраб'ян в модифікації М.Ш.Магомед-Емінова; методика "Особистісний семантичний диференціал" (адаптована співробітниками Психоневрологічного інституту імені В.М.Бехтерева).

Визначення найбільш істотних характеристик і чинників, які більшою або у меншою мірою впливають на перебіг дисгармонійних емоційних станів підлітків, вимагає поглибленого аналізу досліджуваних показників. Для цього нами були застосовані методи багатовимірного статистичного аналізу, зокрема, кластерний і факторний аналізи. Ці методи дозволили виділити найбільш істотні змінні шляхом зниження розмірів матриці даних, не втрачаючи при цьому основної інформації.

Аналіз кластерних дендрограм, отриманих на нашій вибірці підлітків з дисгармонійними емоційними станами та їх психологічних критеріїв, свідчить про наявність трьох чітко виражених кластерів. Ці кластери включають близькі кореляційні взаємозв'язки показників. При цьому достатньо чітко виділяється кластер, об'єднуючий тільки психологічні критерії, які впливають на особливості перебігу дисгармонійних емоційних станів підлітків.

Це дозволяє припустити, що показники з середнім і низьким рівнем дисгармонійних емоційних станів мають зв'язок з показниками: "прагнення до прийняття", "страх бути знехтуваним", більшою мірою з рівнем самооцінки, рівнем домагань, показниками "прийняття себе" і "внутрішнім контролем". Ці психологічні критерії I кластера є основними, що об'єднують найбільш сильні кореляційні зв'язки компонентів.

Інформативними для нашого дослідження є показники агресивності, що потрапили до II кластера. Також цей кластер

включає показник розбіжності “Я-реального” і “Я-ідеального” та всі компоненти самоствавлення: “самовпевненість”, “самоцінність”, “замкнутість”, “віддзеркалене самоствавлення”, “самоприхильність”, “самокерівництво”, “самосприйняття”, “внутрішня конфліктність” і “самозвинувачення”. Цікаво відзначити той факт, що “самовпевненість” і “самоцінність”, а також емоції “інтересу” і “радості” об’єднані в один конструкт із станом агресивності. Решта всіх компонентів самоствавлення взаємопов’язана з фундаментальними емоціями: здивування, сором, провина, горе, огида, страх, презирство, гнів. Як відомо, більшість параметрів, що входять до даного кластера, пов’язані з розбіжністю “Я-реального” і “Я-ідеального”, що включає всі компоненти самоствавлення і функціональні емоції. На підставі складових даного кластера ми виділяємо агресивний тип дисгармонійних емоційних станів.

Структура III кластера дозволяє розділити його на дві складових за типами дисгармонійних емоційних станів. Перший конструкт включає показники тривожності і депресії у взаємозв’язку з показниками “прийняття інших”, “Я-реального”, “Я-ідеального”. Можна сказати, що дані психологічні параметри характеризують образ “Я” підлітка, у той же час впливають на виникнення і залежать від переживання тривожності і депресії. Параметри, що цікавлять нас, входять до даного кластера, їх можна виділити як тривожно-депресивний тип дисгармонійних емоційних станів. У другий конструкт III кластера увійшли показники фрустрації, нейротизму у взаємозв’язку із ступенем розходження між самооцінкою і рівнем домагань. Також увійшли параметри емоційного дискомфорту у взаємозв’язку з показниками “неприйняття себе/інших”, “зовнішній контроль”. Перераховані характеристики параметрів на більш вираженому рівні представляють тип дисгармонійних емоційних станів – емоційний дискомфорт.

При аналізі всіх отриманих структурних параметрів можна зробити висновок про те, що всі дисгармонійні типи емоційних станів тісно пов’язані з кластером I, основу якого складають показники самооцінки. Це дозволяє висловити припущення про те, що самооцінка проектується на типи дисгармонійних емоційних станів, а також пов’язана з рівнем домагань, з показниками “прийняття себе”, “зовнішнім контролем”, “прагненням до прийняття”, “страхом бути відкинутим”.

Проведення факторного аналізу дозволило визначити значущість досліджених психологічних особливостей підлітків з позиції їх істотного впливу на особливості прояву дисгармонійних емоційних станів. Факторний аналіз дозволив зменшити роз-

мірність первинних даних дослідження (39 змінних) з метою їх опису за умови мінімальних втрат цих даних.

Нами апробовані декілька факторних моделей. Найбільш прийнятною для оцінки факторного аналізу виявилася п'ятифакторна модель, у якій більшість показників розподілилися рівномірно та увійшли до одного фактора з достатньою факторною вагою. На основі результатів факторного аналізу за методом виділення головних компонентів була отримана зведена таблиця факторних просторів за всією вибіркою досліджуваних. Проаналізуємо дані характеристики відповідно до ваги, з якою вони входять до того або іншого фактора.

Перший чинник має найбільшу вагу практично за рівними значеннями дисгармонійних емоційних станів у вибірці підлітків: емоційний дискомфорт, фрустрація, нейротизм, агресивність, тривожність. Цей чинник представлений показниками дисгармонійних емоційних станів за різними діагностичними методиками, саме тому даний чинник може бути названий дисгармонічно-емоційним. Варто врахувати той факт, що більша вага в першому чиннику з представлених дисгармонійних емоційних станів належить показнику фрустрації.

Разом з показниками дисгармонійних емоційних станів, перший чинник об'єднав також показники психологічних характеристик: "внутрішня конфліктність", "самозвинувачення", "зовнішній контроль", "неприйняття себе" і "неприйняття інших", "розбіжність рівня самооцінки і рівня домагань", "страх бути знехтуваним". Отриманий результат підтверджує наші припущення щодо взаємозв'язку цих психологічних характеристик з дисгармонійними емоційними станами, а також вони є детермінуючими їх проявів. На перший план виступають показники "внутрішня конфліктність" і "самозвинувачення", що свідчать про їх порушення в підлітків при перебігу дисгармонійних емоційних станів. Також і показник "зовнішній контроль", про що наголошувалося раніше, безпосередньо впливає на особливості прояву цих станів.

Цікаво відзначити, що до даного чинника практично не увійшли показники самоствавлення, за винятком показника внутрішня конфліктність і самозвинувачення, що дозволяє говорити про певну обмеженість компонентів самоствавлення, що мають вплив на особливості прояву дисгармонійних емоційних станів.

Отже, у підлітків з дисгармонійними емоційними станами такі психологічні характеристики, як "неприйняття себе", "неприйняття інших", "страх бути знехтуваним" не відіграють такої ролі, як "внутрішня конфліктність", "самозвинувачення", "зовнішній контроль" і "фрустрація". Стан фрустрації може детермінувати всі

інші дисгармонійні емоційні стани, які закріплюються і впливають на процеси формування особистості, що обумовлює необхідність здійснення корекційної роботи, спрямованої на зниження стану фрустрації особистості в підлітковому віці.

Другий чинник включає більшість фундаментальних емоцій: “здивування”, “горе”, “гнів”, “огида”, “презирство”, “страх”, “сором”, “провина”. Ці показники не мають зв’язку ні з одним з показників дисгармонійних емоційних станів. Їх об’єднання обумовлене змістом ознак, які представляють фундаментальні емоції К.Ізарда. Також до другого чинника з негативним значенням увійшов показник “прагнення до прийняття”. Емоційне забарвлення чинника визначила емоція “страху” у поєднанні з такими емоціями, як “горе, презирство, огида, гнів”. Аналіз згрупованих показників дозволяє судити про те, що змістовні характеристики фактора пов’язані з проявом емоцій у підлітків залежно від їх прагнення бути прийнятими в оточенні.

Третій чинник визначається позитивними полюсами змінних, які об’єднали показники емоцій: “інтерес” і “радість”; показники “рівня самооцінки”, “Я-реального” (який також відповідає характеристиці самооцінки), “рівень домагання”; показник самоставлення “замкнутість”. У цьому чиннику негативний полюс представлений лише однією змінною – депресією. Таким чином, на позитивному полюсі чинника – радість, на негативному – депресія. Аналіз даних показників свідчить, що їх об’єднання обумовлене тим змістом ознак, який представляють фундаментальні емоції радості та інтересу, що визначають протистояння переживанням стану депресії. Таке протистояння є необхідним елементом процесу формування стійкої самооцінки особистості у підлітковому віці.

Четвертий чинник з великою вагою представив показники самоставлення: “самоприйняття”, “самоцінність”, “самовпевненість”, “віддзеркалене самоставлення”, “самокерування”, “самоприхильність”. Характеристики згрупованих показників відповідають якостям психологічної і соціальної зрілості. У даному чиннику вони утворюють єдність з показниками “прийняття себе”, “прийняття інших”, “внутрішній контроль”, таке поєднання характеристик визначає не лише її зрілість, але й гармонію особистості як у внутрішньому, так і в зовнішньому світі. Головною особливістю даного чинника є відсутність якісних показників емоційності, що свідчить про те, що дані характеристики не включені в простір ознак, які відображають якості зрілості особистості та її здатність до свідомої регуляції.

П’ятий чинник представлений показниками “Я-ідеальне” і “ступенем розбіжності Я-реального і Я-ідеального”. Ці показники

мають найбільшу вагу, і вони найбільшою мірою впливають на особливості прояву дисгармонійних емоційних станів підлітків.

Отже, перший і третій чинники включають дисгармонійні емоційні стани та ті психологічні характеристики, які надають інформацію щодо процесів деформації особистості в підлітковому віці. Це дозволяє зробити висновок про те, що показники самоствавлення, самооцінки (“внутрішня конфліктність”, “самозвинувачення”, “замкнутість”; “неприйняття себе” і “неприйняття інших”, “рівень самооцінки”, “рівень домагання”, “розбіжність рівня самооцінки і рівня домагань”, “Я-реальне”), мотиваційні тенденції (“страх бути знехтуваним”), локус контролю (“зовнішній контроль”), показники фундаментальних емоцій значною мірою визначають особливості прояву дисгармонійних емоційних станів і специфіку процесів психічного розвитку особистості в підлітковому віці. Психологічні характеристики самоствавлення не лише пов’язані з особливостями прояву дисгармонійних емоційних станів, але й займають визначальне місце у низці чинників, що впливають на процес переживання цих станів.

Отже, результати факторного аналізу дозволили виявити п’ять чинників, що в максимально узагальненому вигляді представляють сукупність зазначених нами показників. Виявлені взаємозв’язки показників дали можливість уточнити психологічні критерії прояву дисгармонійних емоційних станів підлітків, виділити найбільш істотні характеристики та показати їх включеності в особливості прояву дисгармонійних емоційних станів.

Результати дослідження дозволили зробити такі висновки. Внутрішніми критеріями прояву дисгармонійних емоційних станів виступають глобальне самоствавлення особистості, самооцінка та рівень домагань (прийняття себе/інших – неприйняття себе/інших, зниження внутрішньої узгодженості, конгруентності “образу Я”), протилежних мотиваційних тенденцій, критерієм яких можуть бути мотивації афіліації, локалізація контролю за власними діями тощо. На підставі теоретико-емпіричного матеріалу була виділена п’ятифакторна модель особистості з дисгармонійними емоційними проявами.

Своєрідність розробленої програми та тренінгу полягає в тому, що вони спрямовані на створення індивідуальних та групових впливів на особистість, схильну до переживання дисгармонійних емоційних станів з метою забезпечення її психосоціальної гармонізації. Подібні впливи повинні поєднувати комунікативні технології впливу на підлітка з одночасним стимулюванням його власної активності, розкриття його внутрішнього потенціалу

подолання дисгармонійних емоційних станів та розвитку компенсаторних можливостей.

Список використаних джерел

1. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М.Й.Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С.26–33.
2. Кон И.С. Психология юношеского возраста: Проблемы формирования личности: [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов] / И.С.Кон. – М.: Просвещение, 1979. – 175 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.
4. Поливанова К.Н. Психология возрастных кризисов: [учебное пособие для высш. пед. уч. заведений] / К.Н.Поливанова. – М.: Academia, 2000. – 181 с.
5. Савчин М.В. Вікова психологія: навчальний посібник / М.В.Савчин, Л.П.Василенко. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.
6. Фельдштейн Д.И. Психология становления личности / Д.И.Фельдштейн. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 192 с.

In the article the experimental analysis of the psychological factors (five factor model) of disharmonious emotional states of teens' states (anxiety, aggression, frustration, depression, emotional instability and emotional discomfort). The special attention is devoted to the analysis of the psychological reasons of appearing the data of the emotional states in the teen age and also other negative psychological peculiarities of a person. At the end of the article there are formulated the conclusions concerning the necessity of the development of the correctional program of the emotional harmonization of a child that should take into consideration the psychological factors of the disharmonic states of a personality in the pubertal period.

Keywords: emotional states, disharmonious emotional states, five factor model.

Отримано: 15.02.2012 р.